

ЈЕЛЕНА С. ПЕТКОВИЋ*
ЈЕЛЕНА Н. БОЖИЛОВИЋ
Филозофски факултет
Ниш

УДК 37.014(497.11):316.7

Прегледни рад
Примљен: 11.02.2018
Одобрен: 19.04.2018
Страна: 327-340

ДИЛЕМА ОТИЋИ ИЛИ ОСТАТИ У СРБИЈИ: СОЦИО-КУЛТУРНИ И ПОЛИТИЧКИ АСПЕКТИ ОДЛИВА МОЗГОВА**

„Где велики умови иду данас, велике ствари ће се догодити сутра.”
М. Р. А. Мактоум

Сажетак: Одлив мозгова већ две деценије сврстава Србију међу водеће земље у региону, па и у читавом свету. Будући да се огроман број младих људи, након стицања образовања, професионалних вештина и радних искустава у иностранству, не враћа у Србију, јасно је да се не ради о такозваној мобилности знања, већ о једној новој врсти егзодуса српског народа – овога пута оног интелектуалног. Наш демографски слом последњих деценија истовремено је обележен и нашим интелектуалним сломом, а наш развојни пут праћен је недостатком озбиљних системских и државних мера да се поменути процеси контролишу и зауставе. Иако начелно постоји воља да се потенцијали младих талентованих људи искористе, о чему говоре стратешка документа, политичка елита и државне институције до сада нису успеле да креирају подстицајну друштвену климу како би се искористио интелектуални ресурс младих Србије као мотор економског, културног и политичког просперитета. Овај рад пружа својеврстан прилог расправама о овој комплексној проблематици, бавећи се анализом социо-културних и политичких аспеката одлива мозгова.

Кључне речи: одлив мозгова, мобилност знања, социо-културни и политички развој Србије, српска интелектуална дијаспора

Уводна разматрања

Развојни трендови савременог светског друштва обележени су тежњама за модернизацијом, глобализацијом, интеграцијама и универзализацијом, што

* jelena.petkovic@filfak.ni.ac.rs; Телефон: +381 63 88 7 29 29

** Припремљено у оквиру пројекта Центра за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу, под називом Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција (179074), уз финансијску подршку Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Рад је презентован на научном скупу са међународним учешћем Наука и савремени универзитет 6, одржаном на Филозофском факултету Универзитета у Нишу.

доприноси сложености друштвених односа и убрзавању друштвених интеракција. Динамички обрасци успостављања процеса модернизације и напретка у развијеним друштвима широм света нагласили су улогу не само економског, већ све више културног и социјалног капитала и значај људских ресурса. Научно-технолошка револуција, глобализацијско повезивање у различитим друштвеним сферама, светско тржиште, успостављање међународних економских, политичких и културних организација убрзали су транснационални проток људи, роба, знања, идеја и информација, доводећи у питање неколико кључних претпоставки „класичних“ социјалних теорија. Ово се пре свега односи на друштвени живот, који се више не посматра као просторно ограничен (Бошковић 2010: 120), будући да су границе националних држава све више релативизоване, а друштва све изразитије мултиетничка и мултикултурна. Разуме се, ови комплексни процеси имају различите импликације на развој појединих региона и друштава у свету. Најразвијеније и најбогатије земље света (попут САД, Канаде, Аустралије и западноевропских земаља) привлаче највећи број висококвалификованих миграната и стручњака у циљу очувања конкурентности своје привреде и остваривања динамичнијег и одрживог привредног раста, прилагођавајући своју имиграциону политику у корист привилегованих категорија висококвалификованих досељеника и професионалаца.

У назначеним оквирима глобалних транснационалних миграција и мобилности знања, овог можда кључног модерног феномена данашњице, српске локалне специфичности, осликане у све учесталијем одливу мозгова¹ и све бројнијој интелектуалној дијаспори, пружају много разлога за забринутост. Друштвене прилике у којима се Србија данас налази су проблематичне и по много чему парадоксалне. Ратне године и дугогодишња друштвена трансформација (транзиција) условили су политичку и привредну кризу, осиромашење становништва, етичку девастацију и евидентну деградацију личних и друштвених вредности. Додамо ли томе и наслеђени аксиолошки баласт прошлости у виду традиционализма, етноцентризма, ксенофобије, популизма, потпуно се јасно намећу неке од круцијалних, вредносно утемељених баријера у успостављању квалитетнијих односа и прилика у савременом друштву Србије.

Наш демографски и економски слом последњих деценија истовремено је обележен и нашим интелектуалним сломом, а наш развојни пут праћен је недостатком озбиљних системских и државних мера да се поменути процеси контролишу и зауставе. Мерено по природном прираштају у односу на број становника, Србија је међу земаљама са највећим губицима у Европи, те пороцине стручњака алармирају да, у просеку, сваке године у нашој земљи нестане

¹ Кованица одлив мозгова (*brain drain*) дефинише губитак земље одласком научника, истраживача, инжењера, културних радника и других висококвалификованих грађана у потрази за професионалним усавршавањем, послом, бољом платом и условима живота (Група 484, 2010: 4). Овај израз први пут се појавио у извештају Краљевског друштва из Лондона 1963. године који је описивао егзодус британских научника у Сједињене Америчке Државе (Avveduto, Brandi, 2004), а генерално указује на релативно нов талас миграција *homo academicusa* из сиромашних, неразвијених, постсоцијалистичких и земаља тзв. „трећег света“ у богате, развијене земље светског центра.

град са око 40.000 становника. Такође, скоро сваки пети радно способан становник Србије узраста од 15 до 64 године је незапослен, а сваки четврти грађанин Србије је на рубу егзистенције.²

У таквој социо-економској, културној и политичкој клими дилема „отићи или остати у Србији“ постаје свакодневна мора у животима све већег броја, посебно младих, високообразованих људи. *Одлив мозга* већ две деценије сврстава Србију међу водеће земље у региону, па и у читавом свету. По подацима Светског економског форума, који је недавно објавио резултате истраживања социо-економских параметара различитих земаља, Србија предњачи у свету по стопи незапослености младих (HCR, 2016: 23), међу првим земљама је у свету по *одливу мозга*, а претпоследња по капацитету да привуче таленте и стручњаке, тзв. *talent magnets* (WEF, 2016). Организација за економску сарадњу и развој (OECD) објавила је да је 2013. године само у државама чланицама ове организације било 61.000 високообразованих кадрова рођених у Србији. Иако се не располаже поузданом статистиком, процена је да је након деведесетих Србију напустио огроман број стручњака, а да је отприлике 5.000 доктора наука запослено у престижним академским и привредним институцијама широм света. Дакле, земља смо која предњачи у извозу свог људског потенцијала, младих и високообразованих људи, који одлазе носећи са собом свој културни и социјални капитал. Односе своја знања, таленте, идеје, иновације, конекције, у потрази за бољим образовним и професионалним шансама и повољним економским, политичким и културним приликама за живот и рад. Будући да се огроман број младих људи, након стицања образовања, професионалних вештина и радних искустава у иностранству не враћа у Србију, јасно је да се не ради о такозваној *мобилности знања*, већ о једној новој врсти егзодуса српског народа – овога пута оног интелектуалног.

Социо-културни аспекти *одлива мозга*

Као културни феномен, модернизација се испољава кроз формирање, развијање и усвајање система идеја, пре свега вредносних ставова, као и одговарајућих потреба и побољшања квалитета живота људи утемељених на знању и бројним техничко-технолошким иновацијама. Дакле, друштвена модернизација означава и превладавање културног дефицита (Adam, 1990) активирањем свих интелектуалних, стваралачких, вредносних потенцијала, заснованих пре свега на предузетништву, знању, отворености и међусобној сарадњи. Како је то Ерих Фром (Fromm, 1989) јасно уочио, не могу се подвајати промене у нашој индустријској и политичкој организацији од промена у структури нашег образовања и културног живота. Тиме се јасно имплицира став да се управо

² Актуелни подаци Републичког завода за статистику Републике Србије недвосмислено говоре у прилог оваквим проценама: последњих година забележен је изразито негативан природни прираштај (у 2015. години износио је – 38.021). Стопа незапослености у првом кварталу 2016. године била је 19,7%, док је стопа ризика од сиромаштва у 2015. године износила 25,4%. (РЗС, 2016.).

културним вредностима, садржајима, процесима и активностима у значајној мери могу подржати и омогућити друштвени напредак и припремити духовна клима за наступање снага и чинилаца политичке, економске, културне и укупне друштвене модернизације.

Овдашња културна клима, међутим, оскудева у многим наведеним вредностима, које су суштинске у развијеним демократским, грађанским друштвима. Недостатак битних вредносних и институционалних упоришта модернизације (рационалност, индивидуализам, политички и економски либерализам, уређен правни и образовни систем), један је од разлога због кога у нашој земљи не постоји шира друштвена подршка младим талентима, стручњацима и научницима. У околностима општег друштвеног метежа, квалитетно образовање се последњих година у Србији све мање доживљава као значајан потенцијал општег друштвеног развоја, као канал узлазне социјалне мобилности, личног и грађанског стасавања. Насупрот томе, дискутабилна приватизација средњих школа и универзитета, проблеми са корупцијом и хиперпродукцијом високообразованог кадра на уштрб њиховог стручног и професионалног квалитета, допринели су све присутнијој деградацији образовања и општој друштвеној кризи. Трећина грађана Србије старости 15 и више година је без школске спреме или није даље одмакла од основног образовања³, док је, истовремено, поседовање „сумњивих“ универзитетских диплома и проблематично стечених доктората, извесно, довољна препорука за носиоце важних и одговорних друштвено-политичких функција. Без осећаја друштвене одговорности, без утемељене критичке способности, готово да прелазимо преко чињенице да се квалитет све мање препознаје, недовољно афирмише и све мање позитивно вреднује у нашем друштву. У неразвијености цивилног, грађанског друштва, а нарочито у пасивизацији и хибернацији интелигенције генерално, требало би потражити неке од разлога због којих друштво у Србији нема довољно утицаја на државу, при чему многи проблеми, попут *одлива мозга*, остају нерешени, критички неартикулисани и институционално неканалисани (Стојановић, 2008). Стога проблем *одлива мозга* на овом месту аналитички посматрамо у општем социо-културном и онтолошком контексту.

Не успевајући да у нашим младим научницима, стручњацима и професионалцима препознамо кључни ресурс социо-културног напретка и иновативни потенцијал општег друштвеног развоја, многе од њих небригом, негативном друштвеном селекцијом и немогућношћу да их адекватно упослимо испраћамо у иностранство. И не само што их испраћамо, него не чинимо системски довољно неопходних напора да стимулишемо њихов повратак и ангажман. Јасно је, не одлазе млади само ради бољег образовања, усавршавања, проналажења адекватног посла и веће плате, већ и због недостатка елементарних услова за личну и социјалну самоафирмацију у условима опште друштвене пометње која нас је задесила у времену глобалне и регионалне кризе. У савременом друштву Србије долази до неочекиваних, несхватљивих, понекад и неспретних

³ Образовна структура становништва Републике Србије, по Попису из 2011. године, указује да је 34,44% оних који су без школске спреме, који имају непотпуну основну школу или имају само основно образовање. (РЗС, 2011:18)

симбиоза традиционалних и (пост)модерних форми живота. На транзиционом размеђу између националистичког популизма и просвећене демократије, политички ставови генерално нису јасно артикулисани, а крећу се између традиционализма–национализма и модернизације–европеизма. Економска криза условава примарну опредељеност већине грађана ка утилитарно/прагматичним вредностима, ка задовољењу материјалних, егзистенцијалних потреба, уз одсуство свести о значају културе и образовања – то коинцидира са веома ниским степеном образовног нивоа становништва и неразвијеним културним потребама. У прилог томе говоре истраживања културне партиципације у Србији, која показују да је велики број грађана индиферентан у односу према култури или, пак, некритички прихвата садржаје масовне културе којима се углавном повлађује неукусу, афирмише популистичка реторика и духовна унификација (Голубовић, Јарић, 2010). При овоме се претпоставља и наметање, у Фромовом вокабулару, „вештачких потреба“, као одвраћања пажње од суштинских, егзистенцијалних проблема, али и као својеврсне субјективне одбране личности од притисака репресивне свакидашњице. Иако се материјална култура брже модернизује, људи се тешко ослобађају старих навика, предрасуда, понашања и вредности. Све је очигледније одсуство грађанског активизма у покретању друштвених и политичких промена, све је мање алтернативних културних пракси као начина отпора постојећем социо-културном моделу и вредностима (Спасић, 2013; Божиловић, 2014). Није, дакле, проблем само у празним новчаницима, већ и у осиромашеним животима и алтернативама посебно младих људи у Србији, у неуједначеним социјалним шансама и транзицији без друштвене, политичке и културне одговорности.

Друштвена криза неизоставно подстиче онтолошку кризу, у којој се прихвата резигнација као својеврсно оправдање личне и друштвене немоћи. Култура живљења у Србији код већег дела становништва свела се на *културу безнађа, на културу предаје*. Данас је завладало време апатије и бесмисла, у коме се млади углавном обесхрабрено повлаче и склањају од социјалних проблема, пре него што су у стању да се у значајној мери активно, критички и стваралачки ангажују на њиховом решавању. Овакво савремено стање ваља тумачити и критичким преиспитивањем недавне прошлости, везане за изостанак жељених друштвено-политичких промена након 5. октобра 2000. године. Тадашњи грађански протести и иницијативе нису изнедрили артикулисану стратегију дугорочне трансформације, нити развој претпостављеног демократског друштва у Србији, те је могуће да су млади данас додатно дестимулисани таквим разочаравајућим искуством. Млади грађани у западноевропским земљама су друштвено свеснији и културно активнији јер живе у сређенијим системима у којима су баш они важни носиоци трансформације друштва и државе (својом снагом и својим интересима у прилици су да значајно ограничавају, контролишу државу и позивају на одговорност). Иако не изостаје јасна перцепција важних друштвених проблема, млади и образовани људи у Србији све мање поседују ону критичку и организациону снагу из које се црпи потенцијал за субверзивно деловање у циљу иницирања пожељних друштвених промена,

оставаривања боље садашњости и антиципацију успешније будућности.⁴ *Култура безнађа* утемељена је управо у немогућности да се активистички прогресивно каналишу круцијални друштвени проблеми, у немогућности младих и образованих људи да у стању опште друштвене кризе спознају начине и средства којима би се изборили за своје личне и друштвене позиције, за исказивање сопствених квалитета и професионалних компетенција, за остваривање пожељног начина живота. Ово су неки од разлога због којих све већи број интелектуалаца и стручњака одлази из земље или размишља о одласку, па *одлив мозга* у Србији задобија обележја хроничног егзодуса талената, постајући тако својеврсна форма „новог ескапизма“. У сатиричном тумачењу драматичне српске ситуације одлазак младих високообразованих људи доживљава се не као емиграција, већ као њихова евакуација.

Проактивно мобилисање и мотивисање младих људи у Србији требало би да поприми форму грађанског деловања (организационо и лобистички добро утемељени протести, критички ангажман, стваралачки отпор, предузетништво засновано на знању, волонтерски рад) и да утире путеве алтернативним облицима друштвеног живота. Квалитетно образовање и стручно усавршавање је несумњиво врло значајан чинилац друштвеног развоја и моћна детерминанта животних шанси појединаца. Остваривање прогресивних друштвених и културних промена, примарно повезаних са развојем политичког и економског система, институционалном структуром, моралом, стабилним демократским и грађанским вредностима, понудиће *наду* неопходну младим и образованим људима који желе да остају у Србији и да својим знањима и радом доприносе личном и друштвеном просперитету. Истовремено, поспешитиће реципрочне миграције које подразумевају повратак наших стручњака из иностранства и њихово друштвено вредновање и упошљавање сходно стеченим знањима, способностима и професионалним компетенцијама.

Политички аспекти „одлива мозга“

Истражујући феномен миграција у Југославији током 20. века, Гредел разликује пет таласа исељавања који су били вођени различитим мотивима, а које ћемо овде укратко споменути. Двадесетих година прошлог века може се говорити о првом озбиљнијем исељавању људи из земље, које је било узроковано економским мотивима, односно лошом економском ситуацијом у земљи, а актери овог исељавања били су најсиромашнији слојеви друштва. Након Другог светског рата дешава се други талас емигрирања, али су разлози овај пут били политичке природе. Антикомунисти и сви појединци који су се заме-

⁴ „Протести против диктатуре“, организовани координацијом студената из различитих градова након председничких избора у Србији априла месеца 2017. године, демонстрирали су незадовољство претежно младих изборним резултатима и општим друштвено-политичким и културним приликама у земљи, неповерење у актуелну власт и кључне институције система. Иако је социо-културни контекст ових протеста значајан по поруци која је послата, по енергији, симболици и духу који је изнедрен, лоша организациона структура довела је убрзо до осипања, а затим и до престанка протеста без испуњења основних захтева демонстраната и постизања значајнијих друштвених промена, што је умањило њихов значај, суштину и домете.

рили комунистичком режиму потражили су уточиште углавном у земљама Западне Европе. Седамдесетих се миграције настављају, али пре свега из економских, мање из политичких разлога. Тада бројни радници са простора Југославије одлазе на привремени рад у иностранство, одржавајући блиске везе са земљом матицом. Из ове, треће генерације регрутује се четврта генерација емиграната коју чине деца претходника (процењује се да их је више од 250 хиљада) (Гредељ, 2006).

Последњи талас дешава се деведесетих година и он се разликује од претходних по томе што је први пут изазван ратном кризом у комбинацији са лошом економском ситуацијом, као и по томе што из земље одлазе млађи и најобразованији. Тада се одселило око пет одсто укупног становништва земље, па се већ озбиљније може говорити о феномену *одлива мозгава*. Међутим, ако се рат може узети као објашњење за напуштање земље током периода тзв. *блокиране трансформације*, како се онда може схватити феномен одлива мозгава који се наставља двехиљадитих, након петооктобарских политичких (демократских) промена? Реално је било очекивати да се након „отварања” земље друштвена ситуација стабилизује у политичком и економском смислу, да људи имају наде у боље сутра, па да тиме вођени одлучују да остану у земљи, а одлив мозгава почне да опада. Међутим, овакав логични ток не само да се није догодио, већ је, насупротив томе, Србија након више од петнаест година од политичких промена, на незавидном првом месту по стопи одлива мозгава у свету. Ситуација је, стога, више него алармантна, па захтева објашњење из свих угла. Поготову је важно истраживати политички контекст (као специфични амбијент који погодује порасту стопе одлива мозгава), јер је Србија земља у чијој политичкој култури политика кроз историју углавном доминира над економијом, културом и друштвом (Лазих, 2005: 17-18), одређујући њихове токове.

Било је више покушаја током претходне деценије да се разним политикама министарстава науке, просвете и дијаспоре, али и ангажовањем невладиних организација и образовних институција смањи одлазак младих и образованих из земље, то јест да им се омогући останак у земљи. Једна од акција била је и Стратегија научног и технолошког развоја из 2010. године, чији је први задатак био прављење базе података о младим стучњацима у иностранству, а затим и рад на лакшем обезбеђивању посла и лакшој куповини станова у Србији. Министарство дијаспоре је такође спроводило пројекат *Brain gain* које је младим постдипломцима нудило праксу у некој од страних фирми које послују у Србији. Осим ових, било је још неких покушаја надлежних институција (више о томе у Група 484, 2010).

Те политике, међутим, нису уродиле плодом, између осталог и због тога што како се власт мењала, тако су се и пројекти гасили и ретко шта се настављало, а Србија је и даље остајала сиромашна земља са лошим економским приликама и неодговарајућим условима за рад и усавршавање у струци. Осим тога, треба истакнути и то да економска ситуација као таква није једини, нити довољан мотив да појединац донесе одлуку за напуштање земље. Томе се придружује осећање бесперспективности и корумпираности политичких и држав-

них институција, па проблем одлива мозга добија нову димензију онда када се увиди да су разлози емиграције у великој мери етичке, а не искључиво економске природе (Група 484 2010: 9). Постоји неповерење у институције државе Србије и неповерење у владавину права. Неповерење грађана у систем је константа овдашње политичке културе која се преноси без обзира на промену странака на власти, стварајући све већу апатију код младих и наводећи их да лакше донесу одлуку о напуштању земље.

Урушавање образовног система које је у вези са повећањем одлива мозга своју манифестацију има и у повећању броја приватних факултета, од којих су многи из оправданих разлога на лошем гласу. Иако би на први поглед бројност високообразовних институција у земљи требало да укаже на то да Србија напредује у образовном и сваком другом погледу, реалност нажалост указује да се до докторске дипломе долази лако, а пре свега преко партијске књижице. Те књижице замениле су индексе и постале критеријум напредовања на друштвеној лествици, што на крају води и доласку на власт, односно гарантује место на најзначајнијим позицијама у држави. Све скупа, ради се о појави све веће спреге између појединих приватних факултета и политичких партија. Није мали број афера које су се догађале протеклих година поводом такве ситуације, од којих, међутим, ниједна није разрешена. То потврђује тезу Бакрака (Bachrach) и Бараца (Baratz) да се политичка моћ не састоји само у могућности доношења одлука, већ и у њиховом недоношењу, односно у намерном изостављању неких ствари са дневног реда (Bachrach and Baratz, 1962). Заташкавање афера око доктората и гурање под тепих нестављањем на дневни ред (не само њих него и разних других политичких афера) говори у прилог томе да не постоји политичка воља за спровођењем јасне политике против процеса одлива мозга. Ова тема спомиње се само у контексту дневно-политичких размисавања, али чак ни у те сврхе њено стављање на дневни ред није често. Ради се о томе да ниједној власти нису потребни интелектуалци, као ни критичка мисао јер је они могу угрозити. Зато се права интелектуална елита протерује, а формира се лажна, састављена од људи скромних интелектуалних капацитета, са купљеним (или поклоњеним) дипломама, плагираним докторатима и мастер радovima. Успоставља се владавина медиокритета, уместо меритократије.

Из наведеног постаје јасно да политички амбијент у каквом живимо у великој мери утиче на младе да осете безнађе и изгубе веру да ће се систем вредности у Србији икад променити, а то уверење на крају бива пресудно да се спакују кофери и оде из земље. Учестале афере су вероватно и допринеле да се стопа одлива мозга последњих неколико година повећа и Србија се у том погледу попне на прво место у свету. Но, без обзира на такво стање ствари, као и на упозорења која се често могу чути од стране Српске академије наука и уметности, о одливу мозга и даље се ћути, а медијски простор у коме би се отворила дискусија и где би се чули гласови са свих страна, драстично је сужен. Сасвим је сигурно да су партије које су на власти најодговорније за нечињење или недовољно чињење по питању смањења стопе одлива мозга. Међутим, одговорности нису лишене ни опозиционе партије, које имају задатак

да опомињу и подсећају на горуће проблеме у друштву. Нажалост, политички живот је преоптерећен темама које се тичу подела на линији Запад–Русија, као и нестабилним односима Србије са земљама региона, па се простор (ненамерно или намерно) не оставља за друга врло важна друштвена питања.

У програмима свих политичких партија које ћемо овде споменути налазе се одељци који се тичу омладине, образовања и науке.⁵ Српска напредна странка, партија која има највећу подршку народа, наглашава како је императив њихове политике заустављање одласка младих из земље, као и рад на повратку образованих који чине дијаспору. У програму, међутим, нема детаљнијег разраде плана о томе. Највиши представници државе из ове партије, позивајући се на патриотизам, неретко апелују на младе да остану у земљи, иако би ова партија која је на врхунцу моћи уместо патриотског апела засигурно могла да учини много више да створи другачији амбијент за њихов останак. Такође, онда када се одлив мозгова спомиње то се од стране функционера ове партије чини у контексту критике претходне власти (период владавине ДС-а), која се по њиховом мишљењу сматра главним кривцем за лошу друштвену ситуацију и иселјавање младих. Осим бивше власти, кривац се с њихове тачке гледишта види и у страним државама које су криве јер наводно наше младе људе чекају испред факултета нудећи им визе.⁶ Друга странка у власти, Социјалистичка партија Србије, истиче како је највећи проблем наше земље управо одлив мозгова, а као једна од мера да се то смањи наводи се да ће се они до 2020. године залагати за то да се талентовани људи стипендирају за школовање у иностранству уз обавезу да се након тога врате и раде у Србији (Визија Србије до 2020: 72). Они останак младих виде као национални интерес. Као једну врсту аргумента о томе да ова влада, за разлику од претходне у којој је била Демократска странка, брине о талентованима, СПС наводи да они у политички живот уводе стручњаке који су ванпартијске личности. При томе се не спомиње чињеница да такви појединци до сада нису успели да постигну веће резултате у областима у којима су ангажовани, јер су финансијски и политички били ограничени у спровођењу својих идеја, упркос чему су у највећем броју случајева ипак бирани да остану у таквој влади.

Руководство Српске радикалне странке, једне од опозиционих партија у Србији, у свом програму из 2009. године чини кратак осврт на проблем одлива мозгова, али у свега пар реченица, у којима се констатује да ту појаву треба спречити побољшањем животног стандарда у земљи, што би уједно стимулисало и оне који су већ напустили земљу да се врате. Од партије чији су примарни циљеви оријентисани на очување националних интереса, очекивало би се да се више бави темом одлива мозгова, али то овде ипак није случај. За разлику од СРС-а, друге две десно оријентисане опозиционе партије мало више

⁵ За ову прилику истраживали смо програме две водеће партије које су у власти (СНС и СПС), као и опозиционе партије које су на протеклим изборима освојиле највећи проценат гласова (СРС, ДЈБ, ДС, ДСС и Српски покрет Двери).

⁶ Изјава се у целости може прочитати на следећем линку:

<http://www.bizlife.rs/aktuelno/izjava-dana/78204-ko-je-u-stvari-kriv-za-odliv-mozgova/> (сајту приступљено 5.12.2016.).

пажње посвећују одливу мозгова у својим програмима, па тако наглашавају да би њихове партије створиле посебне програме за повратак наших научника из дијаспоре. Демократска странка Србије пише о томе да се залаже за кредитне олакшице приликом решавања стамбеног питања, а Двери спомињу и идеју изградње села и градских четврти за повратнике, без јаснијег објашњења шта би то конкретно значило.

Партија Доста је било у свом програму не спомиње директно феномен одлива мозгова, већ кроз један од основних циљева своје странке, а то је забрана страначког запошљавања, чини осврт на проблем негативне селекције у друштву. Такође се истиче да би инвестирање у науку морало да буде веће, као и да би научне пројекте требало расписивати чешће, односно на две године. Нажалост, ни по програму ове партије не може се стећи утисак да је стопа одлива мозгова алармантан проблем у српском друштву. Демократска странка врло уопштено наводи у свом програму да ће се залагати за стварање научног фонда који би стипендирао најталентованије. Нема, међутим, детаљног плана о смањењу одлива мозгова, нити веће критике власти, иако би се очекивало да једна опозициона партија овај проблем више спочитава свом главном партијском ривалу.

Из партијских програма јасно се може видети да тема *одлива мозгова* није питање које битно заокупља њихове политике. Не треба очекивати да се у програму партије свако питање преопширно разматра, али уколико је неки проблем присутан дуго и погоршава се, свакако завређује више пажње и анализе, а мање општих места. Иако се свуда чини осврт на проблем одласка младих, у партијском животу Србије ова тема сасвим је споредна и о ној се мало говори. То је обесхрабрујуће, јер ако власт (па чак ни опозиција) ово питање не ставља на врх листе својих и националних приорита, проблем се неће решити. Иако су партије те које су најодговорније за то што се о овом проблему не говори гласније и што се не доносе конкретније мере да се он реши, одговорност једним делом лежи и на грађанима. Њихова пасивизација и апатичност који су узроковани разочарањем услед не битно бољег стандарда живота након политичких промена двехиљадите, доприноси томе да се поље политичког измести из грађанског друштва и сведе искључиво на партијски ниво. Уколико се не догоди одређени грађански притисак у некој врсти сарадње са академским институцијама Србије, вероватно је очекивати да се одлазак младих образованих људи из Србије у иностранство повећа, што ће значајно урушити квалитет живота у Србији у сваком погледу.

Закључак

Суочен са растућом глобалном мобилношћу, савремени свет је обележен процесом *трансфера знања*, чиме се поспешује флуидност људских ресурса у тежњи за стицањем нових образовних и професионалних компетенција и радних искустава, као и релативизација националних граница услед нове интернационалне поделе рада. Неке од најразвијенијих земаља света (Аустралија,

Канада, САД, Нови Зеланд, Сингапур) имају велику корист од културно-етничке разноликости становништва, изграђујући свој економски просперитет у великој мери захваљујући досељавању, упошљавању, предузетничкој активности и иновацијама нарочито висококвалификованих имиграната. С друге стране, истраживачки и статистички подаци показују да Европа заостаје у глобалној трци за талентима (ОЕСД, 2016), што показује да је *одлив мозга* проблем не само сиромашних и неразвијених друштава, већ и многих развијених земаља Европе и света. Примећено је да су, нарочито од почетка светске економске кризе, мигранти у Европској унији млађи и мање образовани од оних у другим земљама чланицама Организације за економску сарадњу и развој (ОЕСД). Од укупног броја високообразованих миграната, мање од једне трећине их је у земљама Европске уније (31%), док је више од половине њих (57%) своје тренутно боравиште пронашло у Северној Америци. Наведено потврђује основаност предикција да ће се будући развој савремених друштава све више заснивати на стварању нових тржишта, напредовању граница знања, као и на привлачењу и задржавању талената, стручњака и професионалаца.

Издвојене истраживачке рефлексије у овом раду указују на чињеницу да је *одлив мозга* један од најалармантнијих проблема савременог српског друштва. Будући да Република Србија спада у пет земаља са најстаријим становништвом на свету (SUM, 2009: 2) и да је последњих деценија захваћена процесом депопулације, емиграција све већег броја нарочито младих и образованих људи из Србије додатно оптерећује већ суморну демографску слику нашег друштва. Узроци овог процеса су бројни и аналитички врло комплексни, а његови исходи лако уочљиви и предвидиви. Проблем *одлива мозга* неопходно је аналитички сместити у шири социокултурни и политички контекст Србије и довести га у везу са доминантним системом персоналних и друштвених вредности.

Као и већина постсоцијалистичких друштава на Балкану, у још увек тињајућим политичким страстима након застрашујућих ратова деведесетих година, Србија је у свом транзиционом развоју дубоко прожета друштвеном кризом. Ова криза генерисана је застојем у процесу политичке, економске, социјалне и културне трансформације и недовољном спремношћу за спровођење радикалних институционалних реформи. На делу је осиромашење и осетан пад квалитета живота већине становника, те многим од оних који су на социјалној маргини свакодневне егзистенцијалне бриге не омогућавају уздизање изнад вулгарне материјалности и баналности свакодневице. С друге стране, демонстрација друштвене супериорности припадника (квази)елитних друштвених група често је заснована на претераној разметљивости у исказивању своје економске, друштвене и политичке моћи, чиме се продубљују статусне поделе и друштвене неједнакости. Етичка девастација нашег друштва допринела је општој вредносној конфузији, где се квалитет, таленат, знање, компетентност, професионалност често постављају иза њихових опозита, уз истовремено величање „сналажљивости“ и наглашавање значаја неформалних и политичких веза у остваривању личних интереса и друштвеног напредовања. Повлађује се стилу доминантне популистичке културе и не чине се неопходни напори да се

промовишу квалитетнији облици културног деловања кроз политику образовања и васпитања. Истовремено, „реформе у образовању не успевају да повежу овај важан национални институционални сегмент са привредном структуром земље на функционалан начин“ (Бубало-Живковић, Лукић, 2015: 151), што повећава степен незапослености становништва, егзистенцијалну несигурност, незадовољство животним стандардом и неповерење у институције система.

Посрнуће транзиционе Србије могуће је уочити истовремено у нормативном, институционалном и вредносном сегменту њеног социокултурног и политичког развоја, што све скупа иницира иселјавање све већег броја људи из земље. Од деведесетих година 20. века наовамо, Србија заузима водећу позицију у бележењу губитка нарочито младог и висококвалификованог становништва, не привлачећи истовремено таленте и стручњаке из других земаља. Дакле, не ради се о циркулацији, трансферу, мобилности знања, већ о одливу мозгова, јер се највећи број наших студената и/или стручњака из иностранства не враћа у земљу како би у њој наставили свој живот и рад. Иако је било покушаја током претходне деценије да се разним политикама министарстава науке, просвете и дијаспоре, као и ангажовањем невладиних организација и образовних институција, смањи одлазак младих и образованих из земље, то јест да им се омогући останак у њој, поменути покушаји очигледно нису уродили плодом. Штавише, у овом раду уприличен осврт на програме најзначајнијих политичких партија у Србији показује да тема *одлива мозгова* није питање које битно заокупља њихове политике, будући да се углавном напомињу нека општа места у вези са проблемом одласка младих из Србије, без детаљнијих и конкретнијих идеја о ублажавању овог проблема. Отуда и изостанак значајнији полемика на ову тему из политичког и јавног дискурса у Србији, упркос све озбиљнијим упозорењима научне јавности (демографа, социолога, економиста, политиколога) о нежељеним друштвеним последицама оваквог стања.

Све ово наглашава велику одговорност и улогу државе и захтева системске напоре на редефинисању нових развојних приоритета и стратегија. Неопходно је, у сарадњи са релевантним међународним организацијама, израдити посебне програме и пројекте о повратку и упошљавању висококвалификоване радне снаге која је отишла из Србије или коришћење њиховог знања и вештина на даљину, повезујући стручњаке из Србије и дијаспоре у циљу општег развоја земље (SUM, 2009: 23). Разуме се, овакав циљ се не може постићи без стварања повољнијег друштвеног, политичког, економског и културног амбијента, без изграђивања нове српске елите (привредне, културне, политичке) која би била основ напретка нашег друштва, кроз одговорност у области образовања, васпитања и адекватног упошљавања младе генерације. Посебно се препознаје као значајно стимулисање даровитих појединаца, талената, подстицање креативности и стваралачког (научног и уметничког) ангажмана кроз обезбеђивање извесне динамике у стицању и размењивању знања и вештина. То су неке од круцијалних претпоставки које иду у прилог проактивном мобилисању грађанства, људског, социјалног и културног капитала у Србији, афирмисању *културе наде* и препознавању образовања као моћне детерминанте животних (личних и професионалних) шанси у сопственој, а не у некој другој земљи.

Литература:

1. Adam, Barbara (1990): *Time and Social Theory*, Polity Press, Cambridge
2. Avveduto, Sveva, Brandi, Maria Carolina (2004): *Defining Brain Drain, Evolution of Theories of Brain Drain and Migration of Skilled Personnel and Human, Brain and Knowledge Mobility*, UNU-MERIT, Maastricht
3. Bachrach, Peter and Baratz, Morton (1962): *The two faces of power*, American Political Science Review, No. 56, pp. 947-952.
4. Bošković, Aleksandar (2010): *Kratak uvod u antropologiju*, Službeni glasnik, Beograd
5. Božilović, Nikola (2014): *Kulturno klatno*, Filozofski fakultet, Niš
6. Bubalo-Živković, Milka i Lukić, Tamara (2015): *Mladi u Srbiji početkom 21. veka*, Republički zavod za statistiku, Beograd
7. Fromm, Erich (1989): *Zdravo društvo*, Naprijed, Nolit, Zagreb, Beograd
8. Golubović, Zagorka i Jarć, Isidora (2010): *Kultura i preobražaj Srbije, vrednosna usmerenja građana u promenama posle 2000. godine*, Res publica i Službeni glasnik, Beograd
9. Gredelj, Stjepan (2006): *Virtualni povratak „četrte“ i „pete“ generacije migranata*, Filozofija i društvo, 2006 (29): 77-88. Institut za filozofiju i društvenu teoriju Beograd
10. Grupa 484 (2010): *Odliv mozgova iz Srbije – problemi i moguća rešenja*, Beograd. Posećeno 10. 8. 2017. godini na sledećoj adresi: <http://wbcinco.net/object/document/7352/attach/2010majGrupa484OdlivmozgovaFinal.pdf>
11. HCR (2016): *The Human Capital Report*. Posećeno 6. novembra 2016. godine na sledećoj internet adresi: http://www3.weforum.org/docs/HCR2016_Main_Report.pdf
12. Lazić, Mladen (2005): *Promene i otpori*, Filip Višnjić, Beograd
13. Nikitović, Vladimir (2009): *Srbija kao imigraciona zemlja - očekivana budućnost. Stanovništvo*, br.1, str. 31-52.
14. OECD (2016): *Europe is underachieving in the global competition for talent*. Posećeno 18. avgusta 2017. godine na sledećoj adresi: <http://www.oecd.org/migration/europe-is-underachieving-in-the-global-competition-for-talent.htm>
15. RSZ (2011). *Popis stanovništva, domaćinstva i stanova 2011. u Republici Srbiji, Stanovništvo: Školska sprema, pismenost i kompjuterska pismenost; Podaci po opštinama i gradovima*. Posećeno 10. novembra 2016. godine na sledećoj internet adresi: <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/Popis2011/Skolska%20sprema,%20pismenost%20i%20kompjuterska%20pismenostEducational%20attainment,%20literacy%20and%20computer%20literacy%20.pdf>
16. RSZ (2016). *Podaci. Aktuelni pokazatelji*. Posećeno 10. novembra 2016. godine na sledećoj internet adresi: <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=2>
17. Spasić, Ivana (2013): *Kultura na delu: društvena transformacija Srbije iz burdijeovske perspective*, Fabrika knjiga, Beograd
18. Stojanović, Dubravka (2008): *Kaldrma i asfalt. Urbanizacija i evropeizacija Beograda 1890-1914*, Udruženje za društvenu istoriju - ideje 7, Beograd
19. SUM (2009) *Strategija za upravljanje migracijama*, Službeni glasnik RS, Beograd. Posećeno 16. avgusta 2017. godine na sledećoj internet adresi: http://dijaspora.gov.rs/wpcontent/uploads/2012/12/strategija_upravljanja_migracijama.pdf
20. Vizija Srbije 2020, predlog programske deklaracije (<http://www.sps.org.rs/wp-content/uploads/2016/07/Programska-deklaracija-Vizija-Srbije-2020.pdf>).
21. WEF (2016). *Annual Report 2015-2016*. Posećeno 6. novembra 2016. godine na sledećoj internet adresi: http://www3.weforum.org/docs/WEF_Annual_Report_2015-2016.pdf

22. www.bizlife.rs
23. www.dostajebilo.rs
24. www.ds.org.rs
25. www.dss.rs
26. www.sns.org.rs
27. www.sps.org
28. www.srpskaradikanastranka.org
29. [www.https://dveri.rs](https://dveri.rs)

DILEMMA LEAVE OR STAY IN SERBIA: SOCIO-CULTURAL AND POLITICAL ASPECTS OF BRAIN DRAIN

Summary: Brain drain has put Serbia among the leading countries in the region and the world for two decades. Bearing in mind that the huge number of young people after the acquisition of education, professional skills and work experiences abroad do not return to Serbia, it is clear that this is not a so-called mobility of knowledge, but of a new kind of exodus of the Serbian people - this time the intellectual one. In recent decades our demographic breakdown has concomitantly been marked by our intellectual collapse and our development path has been followed by the lack of serious systemic and national measures so that the aforementioned processes could be controlled and stopped. Although, in principle, there is a will for the potential of the young, talented people be used in the right way, which is discussed in strategic documents, the political elites and state institutions have not done anything concrete to make use of the intellectual resource of young Serbia as an engine of economic, cultural and political prosperity. This work provides a unique contribution to the debate on this complex issue.

Key words: brain drain, mobility of knowledge, socio-cultural and political development of Serbia, Serbian intellectual Diaspora